

ŽARKA SVIRČEV

Institut za književnost i umetnost, Beograd

zarkasv@yahoo.com

Srpska književnost u kritičko-esejističkoj interpretaciji Ksenije Atanasijević

Apstrakt

Cilj ovog rada je da se preispitaju, sa namerom da se prodube i inoviraju, aktuelni stavovi o esejistici Ksenije Atanasijević o srpskoj književnosti. Razmatraju se autorkina teorijsko-metodološka polazišta, konceptualna rešenja, interpretativni ishodi i stilske osobenosti eseja. Posebna pažanja se posvećuje analizi refleksivne poetske tradicije sa filozofskog stanovišta i afirmaciji ženske stvaralačke prakse. Eseji o autorkama su naročito važni jer se angažman Ksenije Atanasijević na ovom polju poklapa sa formiranjem i afirmacijom feminističkog književnokritičkog diskursa u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, te će se ukazati na njenu poziciju i doprinose tom procesu.

Ključne reči: Ksenija Atanasijević, esej, srpska književnost, refleksivno pesništvo, feminizam

■ Esejistika Ksenije Atanasijević privlači pažnju čitalaca i istraživača različitih profila i interesovanja. Problemsko-tematski raspon i slojevitost njene naučne i esejističko-publicističke produkcije iziskuje čitanje, odnosno interpretacije u koje se slivaju različita teorijsko-metodološka, te (inter)disciplinarna područja. Svestrana i angažovana intelektuala, uzorne čitalačke kulture i kompetencija, Ksenija Atanasijević je naročito tridesetih godina intenzivno pisala eseje, članke i kritičke tekstove o srpskoj književnosti. Razmatranje autorkine esejistike o književnosti, što je primarni zadatak ovog rada, nameće već pri samom otvaranju teme jednu napomenu.

Naime, postaviti za istraživački zadatak jedan segment esejističkog korpusa Ksenije Atanasijević, primera radi, njene književnokritičke tekstove, nužno podrazumeva redukciju i svesno prenebregavanje stvaralačke celine. To je važno istaći s obzirom na to da brojne teme koje je Atanasijević obrađivala, njena interesovanja i stavovi meandriraju celokupnom esejistikom, tvoreći bogate i razgranate unutar tekstovne veze i dijaloge. Književnokritički i esejistički tekstovi o književnosti, interpretativna dovršenja ili pak predloške

imaju u ogledima pisanim na druge teme ili sa drugih metodoloških pozicija. Razmatranje, primera radi, feminističkih tema o kojima je pisala Ksenija Atanasijević može da računa i na tekstove pisane o književnom stvaralaštvu njenih savremenica, čak i ako se u njima feministički rakurs ne postavlja izričito. Iako namera ovog istraživanja nije da ponudi sintetički pogled na autorkinu esejistiku, već sintetički pogled na jedan krug njenih tekstova, ipak je zamišljen i kao posredan prilog svestranijem razumevanju i vrednovanju njene celokupne esejistike.

Esejističkom korpusu Ksenije Atanasijević posvećenom književnosti daje se povlašćeno mesto iz nekoliko razloga. Ne samo da svojim kvantitetom privlači pažnju, već se za istraživački predmet kandiduje i kritičkim diskursom, vrednosnim merilima, interpretativnim dometima, kao i inovativnim konceptima koje je autorka postavljala ili primenjivala razmišljajući o književnosti. Njihovo razmatranje, kao što je već spomenuto, prilog je i svestranijem osvetljavanju intelektualnog profila i angažmana Ksenije Atanasijević. Oni su, međutim, izuzetno važni i za razumevanje i razmatranje pojavljivanja jedne važne figure u srpskoj kulturi – figure književne esejistkinje i kritičarke. Integralno ginokritičko historiografisanje srpske književne kritike i esejistike tek čeka svoje autore i autorke, a svaki pregled te vrste započinjao bi radovima Isidore Sekulić i Ksenije Atanasijević.

Pojavljivanje Ksenije Atanasijević na kulturnoj i književnoj sceni neposredno nakon Prvog svetskog rata kuriozitet je *par excellence*. Naime, godine 1919. Atanasijević je bila bliska saradnica tada pokrenutog časopisa *Dan* (1919–1920, Beograd). Reč je o časopisu koji je okupio mladu generaciju stvaralaca (Miloš Crnjanski, Ivo Andrić, Todor Manojlović, Anica Savić Rebac, Stanislav Vinaver, Anđelija Lazarević itd.) sa ciljem da promoviše nove poetičke paradigme, poput modernizma i avangarde. Međutim, Atanasijević nije bila samo saradnica, već njeno ime nalazimo i među urednicima časopisa. To je prvi put u srpskoj kulturi da je jedna žena potpisana kao urednica književnog časopisa. Iste godine, Ksenija Atanasijević objavljuje dve prozaide u zagrebačkom časopisu *Ženski svijet/Jugoslavenska žena* (1917–1920, urednica Zofka Kveder), prvom (proto) feminističkom časopisu u Kraljevini SHS. Iako u *Danu* i *Jugoslavenskoj ženi* sarađuje književnim priložima u kojima se kasnije neće ogledati, mada će njen esejističko-kritički diskurs biti obeležen izrazitom literarnošću, ona će u svojim kasnijim kritičkim dijalozima sa

književnošću biti posvećena, sa jedne strane, modernističkim tendencijama, reinterpetirajući tradiciju iz perspektive sopstvenih misaonih preokupacija i afirmaciji književnosti svojih savremenica, sa druge strane.

Književnokritički i esejistički rad na književne teme Ksenije Atanasijević danas je marginalizovan jer se autorkine interpretacije ne uvažavaju na način na koji one to zavređuju, te ona nije prepoznata kao reprezentativna kritičarska figura međuratnog perioda. Međutim, njena esejistika jeste privukla pažnju pojedinih istraživača. Milan Radulović je pisao o njenom radu u kontekstu kritičke aktivnosti srpskih filozofa i naučnika, „sjajnih pridošlica“ kako ih je nazvao. Insistirajući na prevrednovanju njihove književnokritičke aktivnosti jer „srpska književna kritika može postati svesnija svojih duhovnih i kulturnih dimenzija ako misaoni svet ovih stvaralaca prihvati kao sopstvenu tradiciju i kao sastavni tok modernih književnih pokreta“ (Radulović, 1995: 8), Radulović je i autorkin rad situirao u moderne književnokritičke tokove. Ksenija Atanasijević je, pored Vladimira Vujnića i Dušana Nedeljkovića, prema Radulovićevom mišljenju, filozofkinja koja je svojim tumačenjem filozofije, utkivajući u svoja filozofska tumačenja duhovnost estetskih utopija, posredno uticala na književnu svest svog vremena:

Transformisani duh umetnosti u njihovom delu ne ogleda se samo u stilu, koji je ponekad više poetski nego strogo racionalan, diskurzivan i kategorijalan, već i u unutrašnjim prostorima i sadržinama njihovih eseja. Umetnička duhovnost u njihovim filozofskim studijama i meditativnim esejima shvaćena je i primljena kao živa duhovna stvarnost i najviša duhovna i egzistencijalna vrednost u kojoj svoju suštinu, odnosno udaljenost od suštine, ogledaju i saznavaju drugi vidovi čovekovog duhovnog življenja i druge realne kulturne ili društvene pojave. U njihovom osećanju čovekove duhovne esencije – koja je istovremeno i suština i merilo svake konkretne forme ljudske kulturne egzistencije – ogleda se inspirisanost duhom umetničkih dela. Ta duhovna esencija u njih je čisto identifikovana kao duh umetnosti, koji osećaju kao metonimiju ili simbol prvorodne ili univerzalne duhovnosti. (Isto, 10).

Radulović je u pasažu posvećenom Kseniji Atanasijević skicirao njen filozofski portret ističući njenu etičku orijentaciju (prožetu hrišćanskim idealima, istočnjačkom filozofijom, platonističkim i

prosvetiteljskim nasleđem, empirijskim racionalizmom Branislava Petronijevića i kosmološkom antropologijom Božidara Kneževića) i metodološki osmišljeni pluralizam različitih filozofskih gledišta. U skladu sa jednom od hipoteza na kojoj je bazirano viđenje kritičke misli filozofa i naučnika, hipotezi o implicitnoj filozofiji umetnosti koja je sadržana u njihovim radovima, Radulović je akcentovao autorkinu estetičku misao, sažeto navodeći da je ona kompatibilna njenim etičkim nazorima, da je njen transcendentni pesimizam srođan simbolističkoj poetici i da se autorka otvorila prema duhovnosti pravoslavnog ekspresionizma koji podrazumeva kult duhovnosti u simbiozi sa kultom vitalizma (Isto, 82). Smeštajući Kseniju Atanasijević u okvire kulturološke kritike Radulović je autorku, sa jedne strane, adekvatno kontekstualizovao s obzirom na to da je njena primarna profesionalna orijentacija filozofija. Sa druge strane, posmatrajući je u kontekstu, propustio je preciznije izdvajanje njenih kritičarskih posebnosti.

Predrag Palavestra nije propustio da registruje književnokritičku delatnost Ksenije Atanasijević u *Istoriji srpske književne kritike*, sintezi kanonizujućih ambicija i propedeutičkih namera. Međutim, način na koji je njen kritičko-esejistički rad predstavljen krajnje je uvredljiv. Najpre, Palavestra beleži da se autorka „ispunjena svojevrsnim sentimentalnim misticizmom koristila [...] sopstvenim ključem za čitanje i tumačenje tradicije“ (Palavestra, 2008: 313), okrećući se pravoslavnom ekspresionizmu. Propuštajući da pobliže razjasni odrednicu „sentimentalni misticizam“ i da ukaže na to koje su osobnosti autorkinog sopstvenog ključa za čitanje i tumačenje tradicije, Palavestra dodatno zamagljuje autorkin kritički postupak svođenjem interpretativnog horizonta Ksenije Atanasijević na pravoslavni ekspresionizam. Autor zaključuje da je humanistička filozofska misao Ksenije Atanasijević dala značajne priloge srpskoj kulturološkoj i antropološkoj kritici, ponavljajući u svedenoj formi, u principu, zaključke Milana Radulovića.

Predrag Palavestra je rad Ksenije Atanasijević kontekstualizovao, pored njegove pripadnosti kulturološko-antropološkom smeru, u još jedan tradicijski niz. Portretišući Svetlanu Velmar Janković, Palavestra njene kritičarske korene nalazi u *Glasnikovoj* školi književnog eseja, čije su izdanice i Isidora Sekulić, Anica Savić Rebac i Ksenija Atanasijević. Visoko vrednujući „valjanost i ozbiljnost ženske ruke u srpskoj kritici“, liniju dodira između pomenutih esejistkinja

Palavestra temelji na njihovoj „sređenosti duha“, „kritičkoj moći“ i „sklonosti ka razdvajanju bitnog od nebitnog“, ističući da one „nemaju izgrađen sistem i kritičku argumentaciju“, ali je to nadoknađeno „gipkošću duha“ i „smislom za detalj“ (Isto, 621–622). Istaknuta trijada kritičko-esejističke srodnosti spisateljica je, ponajpre, površno skiciranje njihovih kritičarsko-esejističkih profila. Jer da neko nema kritičku moć, sređenost duha i smisao za razdvajanje bitnog od nebitnog, ne bi se ni našao na stranicama *Istorije srpske književne kritike*. Ovo su potpuno neinformativne odrednice jer se mogu pripisati svakom dobrom kritičaru ili kritičarki. Nedovoljno jasno ostaje i kako kritička moć isključuje odsustvo kritičke argumentacije koju bi trebalo da podrazumeva jer ona reflektuje samu prisutnost te sposobnosti. Zanimljivo je, međutim, da je autor imao potrebu da to istakne predstavljajući baš žene držeći, ispostavlja se iz podteksta njegovog diskursa, da one obično nemaju ni kritičku moć ni ozbiljnost ni sređenost duha. Maliciozno je i isticanje da one nemaju izgrađen sistem i kritičku argumentaciju, a pripisati im stereotipnu žensku osobinu, „smisao za detalje“.

Dragocene uvide i interpretativne kontekste za razumevanje esejistike Ksenije Atanasijević nudi Magdalena Koh. Autorka je posvetila pažnju Kseniji Atanasijević u izvanrednom ogledu o feminističkom eseju međuratnih srpskih spisateljica. Oglad Magdalene Koh je važan jer smešta esej Ksenije Atanasijević u književne i kulturne tokove svog vremena, određenu stvaralačku zajednicu iz koje izrasta i koju formira svojim tekstovima. Preko njegovog žanrovskog određivanja Koh svestranije i produbljenije interpretira njene idejne ishode i stilsko-jezičke subverzije. „Majstorice mišljenja i pisanja“ Jela Spiridonović Savić, Isidora Sekulić, Anica Savić Rebac, Julka Hlapec Đorđević i Ksenija Atanasijević su, rečima Magdalene Koh, inicirale u srpskoj kulturi novi, aktivni feministički diskurs, odnoseći se prema eseju kao mediju ekspresije kroz koji su izražavale sopstveno iskustvo, umne sposobnosti, poglede i kontemplirale nad ranijom i sopstvenom stvarnošću, interpretirajući je. Naracijom u prvom licu, karakterističnom za esej, ove su autorke nastojale da izađu iz figure žene deformisane stereotipima kao kulturno nezrele osobe o kojoj se govori u trećem licu, iznad njene glave, zaštitnički, kao da je u kulturi nema, iako je ona neposredno prisutna (Koh, 2015: 212).

Premda je prvenstveno zainteresovana za feminističku varijantu eseja spomenutih autorki, Magdalena Koh je istakla i njihov intelektualni kapital koji je važan predložak i za razumevanje književnokritičke delatnosti Ksenije Atanasijević. Koh je istakla njihovo izuzetno obrazovanje, poliglotizam, mobilnost, samostalnost mišljenja i snagu rafinirane argumentacije, te profesionalnu i prijateljsku umreženost, zaključujući da „sa takvim kompetencijama spisateljice nisu mogle biti intruderi niti uzurpatori znanja u vlastitom okruženju, već su, koristeći ga, ostvarivale status svesnih konstruktorki esejističke scene“ (Isto, 214).

Značajan doprinos Ksenija Atanasijević je dala svojim priložima i književnoj sceni i misli svog vremena. Autorka je objavljivala u centralnim časopisima, institucijama epohe, *Srpskom književnom glasniku* i *Misli: književno-političkom časopisu*, kao i u časopisima *Letopis Matice srpske* ili *Život i rad*. Takođe, kontinuirano je tridesetih godina pisala za dnevni list *Pravda*. Oglede i članke Atanasijević je, dakle, objavljivala u časopisima različitih profila i imala je raslojenu čitalačku publiku koja je uključivala i intelektualnu elitu i šire građanstvo. Već ova činjenica nas može podstaći da zaključimo o njenoj istaknutoj prisutnosti na javnoj sceni, odnosno da je marginalizovani status stekla tek zahvaljujući nemaru docnije književne istoriografije. Objavljivati oglede o književnosti u *Srpskom književnom glasniku*, časopisu u kojem objavljuju univerzitetski profesori književnosti i ugledni pisci epohe, podrazumeva privilegovan status koji je Atanasijević zavredila svojim obrazovanjem, inovativnošću i kompetentnošću. Njeno prisustvo u časopisu *Misao* sugerise njen modernistički senzibilitet i aktivno učešće u izgradnji narativa koji oblikuju savremenu kulturu i njene vrednosti. Autorka je, takođe, održala i nemali broj javnih predavanja koja su uključivala i književne teme. Malo je autora koji su svojim esejističkim i književnokritičkim tekstovima bili prisutni u različitim sferama javnosti na način na koji je Ksenija Atanasijević. Ona je svakako jedina autorka te vrste u međuratnoj epohi.

Književnokritički eseji i oglede o književnosti Ksenije Atanasijević svojim metodološkim, istraživačkim i stilskim osobenostima približavaju se „stvaralačkoj kritici“ koja je obeležila književnokritičku i esejističku delatnost međuratnih modernista/kinja i avangardista/kinja. Esejistička fluidnost i prelamanje diskurzivnosti kroz lirsku ekspresivnost nisu pak narušili koncentrisanu

interpretaciju jednostavnih linija koja teži apstrahovanju paradigmatičkih poetičkih karakteristika određenog pisca, spisateljice ili dela. To je činila smirenim tonom, fokusirana na literarne aspekte dela koje je postavljala pred sebe, na osvetljavanje njegove poetičke fizionomije, sa sluhom i za tematsko-motivski i stilski plan. Atanasijević je, pak, ostala udaljena od ključnih estetičkih i poetičkih rasprava tridesetih godina prošlog stoleća. Unekoliko im se približila prikazom Kročeoove *Estetike* povodom njenog prevoda na srpski jezik (vid. Atanasijević, 1934). Autorka je visoko vrednovala Kročeoove ideje i razmatranja, istorijsku perspektivu njegovog istraživanja, prepedeutičku dimenziju pisanja, ne propouštajući da istakne njegov antifašistički stav. Atanasijević posebno naglašava važnost njegovog insistiranja na autonomnosti književnog dela, negativno se i sama određujući prema idejama socijalne umetnosti i prisustva etičkog u tkivu estetičkog, međutim, bez razvijenije argumentacije u prilog ovom stavu.

Esejstika Ksenije Atanasijević posvećena književnosti u heurističke svrhe podeliće se na tri kruga: interpretacije književnih opusa, portreti pisaca i spisateljica i književnokritički tekstovi. Klasifikacija je bazirana na dominantnom težištu određenog teksta. Osa tekstova u kojima Atanasijević interpretira opuse izabranih pisaca jesu određeni filozofski problemi i ti tekstovi su uglavnom dužeg formata. Portreti pisaca i spisateljica pisani su različitim povodima, prigodnog su karaktera (eseji povodom novih knjiga izabranih autora, nekrolozi), memoarskog tipa ili su odgovor na aktuelnu diskusiju o nekom piscu ili spisateljici. U njima je Atanasijević prevashodno zainteresovana da prikaže ličnost koja stoji iza dela i da poveže ličnost i njeno delo. Takođe, ni u tim tekstovima ne propušta da predstavi, u kratkim crtama, opus ili deo opusa određenog autora ili autorke. Naposletku, književnokritički tekstovi odgovaraju školskom određenju ovog žanra.¹

¹ Književnoj kritici Ksenije Atanasijević neće se posvetiti posebna pažnja u ovom radu. Ti tekstovi su počesto pisani u prigodnom maniru ili poneti entuzijazmom koji ne opravdava delo o kom je autorka pisala. Razmatranje ovog kruga tekstova nameće utisak o neusaglašenosti autorkinih kriterijuma vrednovanja. Jednostavno kazano, iz autorkinih književnokritičkih tekstova ne mogu se rekonstruisati merila prema kojima je odabirala knjige koje će predstaviti čitalačkoj publici, niti (uvek) merila prema kojima ih je vrednovala. Atanasijević je afirmativno pisala o romanu *Jedno dopisivanje* Julke Hlapec Đorđević i o romanu *Drugi dan, novi život, drugi ljudi* Zore

Zanimljivu, implicitnu podelu esejistike Ksenije Atanasijević koja je predmet istraživanja u ovom radu, načinili su i priređivači njenih knjiga. U knjizi *Srpski mislioci* priređivač Ilija Marić je u poglavlju „Srpski filozofi“ uvrstio esej o Petru Petroviću Njegošu, a čitavo jedno poglavlje, naslovljeno „Mišljenje u književnosti“, sadrži autorkine oglede o brojnim piscima. Ljiljana Vuletić je u knjigu *Etika feminizma* uvrstila i eseje i članke Ksenije Atanasijević o spisateljicama. Vredi napomenuti da Marić u *Srpske mislioce* nije uvrstio nijedan esej o spisateljicama, iako je konceptualno imao opravdanje da uvrsti eseje o Danici Marković i Julki Hlapec Đorđević. Ljiljana Vuletić je prepoznala međudnos feminizma i teksto-va o spisateljicama Ksenije Atanasijević i ovi tekstovi, odnosno međudnos feminizma i književnosti jesu autorkin revolucionaran zahvat u književno polje o čemu će biti više reči. Ipak, podela na mušku i žensku književnost, koja je u navedenim slučajevima jedino opravdana u knjizi *Etika feminizma* s obzirom na karakter knjige, nije u dosluhu sa autorkinim koncepcijskim postavkama. Izbor autora i autorki o kojima će pisati Atanasijević nije saobražavala ni žanrovskim, ni interpretativno-metodološkim ni idejnim okvirima koje je birala i postavljala u susretu sa književnošću.

Ksenija Atanasijević nije konceptualizovala svoju književno-interpretativnu strategiju i ona je implicitno upisana u njenim tekstovima. Međutim, za razumevanje metodoloških polazišta, naročito u ogledima u kojima je interpretirala opuse pisaca, značajan je njen tekst „Naše nove filozofske orijentacije“ objavljen 1928. godine u časopisu *Novi vidici*. Ovaj tekst je označen kao programski tekst filozofkinje, objava njenog filozofskog obrta – napuštanje petronijevićevske akademsko-intelektualističke diskurzivne filozofije koja se temelji na velikim racionalističkim filozofskim sistemima Zapada i okretanje novim, dinamičnim filozofskim strujanjima u tadašnjoj Evropi i Srbiji, koji ističu

Đorđević (Atanasijević, 1934), koji nije zavređivao književnokritičku pažnju, ili pak o knjigama Momčila Nastasijevića i pesničkoj zbirci izvesnog Ivana Popovića. Zbunjujuće deluje da autorka koja je kongenijalno razumela jezički i imaginacijski hermetizam Momčila Nastasijevića i pohvalno pisala o njemu kad se književna kritika ili oglašivala ili negativno vrednovala Nastasijevićevu poetiku (vid. Atanasijević, 1927a), svesrdno preporučuje Popovićeve *Raspevane strofe*, već naslovom ističući da je reč o „jednoj fenomenalnoj zbirci pesama“ (Atanasijević, 1939a), iako knjiga ne zavređuje to određenje.

potrebu konstituisanja autohtone filozofske tradicije i savremenosti i okretanje istočnim filozofskim tradicijama (Marić, 2006: 424). Dva stava Ksenije Atanasijević iz pomenutog teksta bitni su za njen analitički rad na polju književnosti. Autorka navodi da „istočni i slovenski narodi nemaju sistematsku mudrost o svetu, nego lapidarnu, neizdvojenu iz religijskih i emocionalnih izliva, i nedovoljno izintelektualisanu i vezanu“ (Atanasijević, 2006a: 232–233). Shodno tome, u nameri da rekonstruiše nacionalnu filozofsku baštinu, Ksenija Atanasijević je i književnost čitala sa filozofske strane, ispitujući i tumačeći filozofske koncepcije pojednako i usmene i pisane književnosti sa težnjom da poveže niti filozofske tradicije.² Takođe, u pomenutom tekstu, filozofkinja ističe „da od svih oblasti filozofije kod nas je najneispunjenija sadržajem ona što treba da nam bude najpreča, - naime etika“ (Isto, 232). Ne zanemarujući, šta više, plodno ispitujući i metafizičke i epistemološke paradigme, Atanasijević je svoju istraživačku pažnju usmerila ka ispitivanju etičkih sadržaja i koncepcija naših tradicionalnih i modernih filozofema.

Tekst „Nove filozofske orijentacije“ pored uvida u autorkina analitička polazišta i opredeljenja, na posredan način skicira i njen stilsko-jezički izraz. Kritički se odnoseći prema

² Istraživački rad Ksenije Atanasijević na polju narodne književnosti prvenstveno je značajan kao relevantan doprinos kulturološkim i antropološkim studijama. Narodnom pesništvu nije posvetila posebne studije. Međutim, katalog citiranih i posredno interpretiranih pesama je obiman: *Nahod Simeon, Grozdijana i Nahod Simeon, Kosovka devojka, Smrt Banović Sekule, Knez Ivan Knežević, Obretenije glave kneza Lazara, Propast carstva srpskoga, Smrt Marka Kraljevića, Ženidba Maksima Crnojevića, Smrt Senjanin Iva, Duša i sveti Arandeo u raju, Milostiva snaha i nemilostiva svekruva, Smrt Omera i Merime, Ženidba Milića Barjaktara, Najveći grijesi, Početak bune protiv dahija, Dioba Jakšića, Banović Strahinja* itd. Uvidi o narodnom pesništvu su integralni deo njenog osvetljavanja praktičnih i teorijskih filozofema naroda ali se njeni uvidi ispostavljaju i kao konstruktivne smernice za izučavanje i razumevanje narodne poezije. Iako su etički sadržaji bili primarna poglavlja čitanja Ksenije Atanasijević, ona je ostvarila i uvid o estetičkim koncepcijama narodnog pevača. Prilikom razmatranja teorijske i praktične filozofije naroda (promišljanje strukture sveta, ideje predodređenosti i sudbine čoveka u njemu, mišljenje o Bogu koji upravlja svetom, etička gledišta i sl.) autorka je, paralelno, osvetljavala problemska mesta epske tradicije, a kao kompetentna komparativistkinja potvrdila se pralelama sa Homerom, Danteom, *Biblijom*, Sofoklom. Svoj interpretativni pluralizam Atanasijević je potvrdila i pri sagledavanju narodne književnosti, te je ovaj segment njenog rada, takođe, značajan i za vrednovanje njene misli i dela i za čitanja naše narodne pesničke tradicije.

racionalističkom diskursu dominantne filozofske misli koji je, prema mišljenju Atanasijević, „okovan u pancire silogizama i dialektičkih maistorija [...] zapleten u što zamračeniju i čudovišnu terminologiju“ (Isto, 233), ona istovremeno ispisuje i poetičke konture sopstvenog diskursa – metaforizacija, slikovitost, emocionalnost, ali nikada ne na uštrb pojmovne preciznosti i interpretativne koherentnosti. Jezgovitost prožeta poetskim valerima ekspresivni su ključ i temelji su stilsko-jezičkog izraza Ksenije Atanasijević čija esejistička praksa izrasta iz montenjovske esejističke tradicije.

Eseji Ksenije Atanasijević o Jovanu Steriji Popoviću, Petru Petroviću Njegošu, Đuri Jakšiću, Milanu Rakiću i Simi Panduroviću pripadaju krugu interpretacija opusa. Učiniвши „izbor po srdodnosti“³, Ksenija Atanasijević je uspostavila tradicijsku vertikalnu refleksivnu poetsku liniju srpske književnosti ukotvljene u pesimističkom svetonazoru. Proživljavajući i promišljajući različita životna iskustva, autorkini izabranici su misaona zrenja ispunjavali pesimističkom spoznajom. Ksenija Atanasijević smatra da se do drukčije spoznaje i ne može doći „pošto je rezultat svakog ozbiljnijeg razmišljanja i dubljeg osećanja isti, ne dopuštajući ikakve iluzije, kad je reč o čovekovoј sudbini na zemlji. [...] svaki individualitet, u koliko je jasnije formiran, istovremeno je i upućeniji na negativna zaključivanja o aksiološkoј strukturi ovoga postojanja“ (Atanasijević, 2006b: 278). Međutim, veličina i zrelost misaonih pregnuća ogleda se u prevazilaženju materijalističke ravni i transcendiranju u metafizičko-etičko polje. Autori kojima je posvetila oglede su, svaki na svoj način, prevazilazili pesimističke egzistencijalne pozicije, a Ksenija Atanasijević je, sa filozofskom kompetencijom i istančanim analitičkim sluhom, isrcitala duhovne i pesničke profile danas kanonskih srpskih pisaca. Istovremeno, autorka ih je kontekstualizovala u tokove evropske i domaće

³ „Težište filozofije K. Atanasijević čini etika. [...] Metafizičko-mistička osnova njene etike čini polazište i ishodište spoznaje i razrešenja svih bitnih antropoloških pitanja, počev od prirode čoveka, dinamike njegovih unutrašnjih moći, sudbine, slobode, puteva i načina prevladavanja zla, mogućnosti postizanja vedrine i spasenja duše. Proces delovanja aksiološkog principa zla u svetu i njegovog transponovanja u princip dobra na kosmičkom planu, vodi od ispoljavanja raznih oblika ljudskih slabosti preko spoznaje dužnosti moralnog usavršavanja ličnosti i oplemenjivanja socijalnih odnosa do konačnog etičkog poravnanja na transcendentnom planu utemeljenom na logosno-moralnoj osnovi“ (Petrović, 2006: 9).

misaone i pesničke tradicije, povezujući ih u jedinstvenu pesničku liniju, ističući i njihove individualne osobenosti i značenjske nijanse njihovog doživljaja sveta i njegove poetske transpozicije.

„Osvetljen heroj duhovnosti“, kako ga je nazvala u studiji posvećenoj njegovoj filozofiji, Petar Petrović Njegoš je za Kseniju Atanasijević, pored Božidara Kneževića, mislilac i pisac koji je najdalje stigao u razrešavanju i odgonetanju krucijalnih pitanja čovekove egzistencije. Suočavajući se sa zagonetnom suštinom teodiceje, vladika crnogorski nije ustuknuo, nego se upustio u odgonetanje i osmišljavanje turobne čovekove sudbine na ovoj zemlji. Stvaralaštvo koje nije plod apstraktnih razmatranja i racionalnih meditiranja, nego „bolni plod saosećajnog zrenja u neizbežnosti ovosvetskoga toka stvari“ (Atanasijević, 2006v: 21), Njegošev *Gorski vijenac* i, nadalje, *Luča mikrokozma* su za autorku krajnji dometi misaonog traganja i transcendiranja ovozemaljske bede i zla. Korene Njegoševih filozofskih koncepcija, u čijoj osnovi je videla dualizam, Ksenija Atanasijević je locirala u ezoterijsku tradiciju. Sa jedne strane, povukla je mističarsku duhovno srodnu liniju na kojoj se nalaze Gijom Postel [Guillaume Postel], Jakob Beme [Jakob Böhme], Angelus Silezijus [Angelus Silesius] i Klod de Sen-Martena [Louis Claude de Saint-Martin], ne isključujući ni usmene ezoterijske izvore. Sa druge strane, ukazala je na srodnost sa koncepcijama indijske filozofije, pitagorejske misli, Platonovog i Plotinovog učenja, zaključujući da Njegoš više duguje ezoterijskim učenjima nego hrišćanstvu. Svoje pesimističko poimanje sveta, za razliku od Šopenhauera [Arthur Schopenhauer], Njegoš je prevladao odričući se svih kvijetističkih orijentacija. Herojstvo vladikine ličnosti (nije joj promakao kompleks heroike koji sveprožima Njegoševo delo i minuciozno ga je analizirala u kontekstu *Gorskog vijenca*) ogleda se u osmišljavanju patnje i njenog prihvatanja kao neophodne komponente za dostizanje viših duhovnih sfera. Patnja kao put ka smiraju je putanja Njegoševog uzleta u metafizičko-etičko. Superiorizacija duha i poništenje materijalne ravni egzistencije, patništvo kao put ka duhovnoj heroici, prevazilaženje racionalističkih pozicija i prepuštanje veri u smislenost vrhovnog, logosnog entiteta, razrešenje teodiceje okretanjem koncepcijama o imaterijalnosti duše, o svetlosnoj njenoj suštini, čine plodove Njegoševog misaonog zrenja, a vladika crnogorski „potvrdio se kao duhovni heroj, jer je dragovoljno

potčinio sebe snazi jačoj nego što je čovekova, i jer je pobednički domašio iluminirane visine" (Isto, 26). Atanasijević je temeljno osvetlila Njegoševu duhovnu i filozofsku fizionomiju, a kasnija ispitivanja Njegoševe poezije samo potvrđuju njene uvide i uspostavljene paralele.

U sažetoj analizi, ali na informativno zavidnom nivou, ocrtavajući stvaralačku evoluciju Jovana Sterije Popovića, Ksenija Atanasijević zaključuje da je vrhunac njegovog stvaralštva pesnička zbirka *Davorije*. U trenutku kada piše o Sterijinoj poeziji, *Davorije* je potpuno van kritičko-interpretativnog fokusa autora koji pišu o Steriji i tek će nakon Drugog svetskog rata Jovan Hristić i Miodrag Pavlović postaviti ovu zbirku u čitalački i analitički fokus, postaviši važne reference u književnom studijama o Steriji. Među relevantnom literaturom o Steriji nećemo, pak, naći ogled Ksenije Atanasijević. Motivskom analizom *Davorija* autorka ustanovljava jasno izgrađen pogled na svet i Sterijinu filozofemu, koja podtekst njegovih poetskih refleksija, označava kao „zreli pesimizam" (Atanasijević, 2006č: 274). Ključne motivske celine u Sterijinom poetskom doživljaju sveta, svest o sveopštoj prolaznosti i rat kao dominantan princip među entitetima, Atanasijević smešta u kontekst duhovnog nasleđa Heraklita. Pesimistički prožeti motivi i pesimistički uvid u egzistencijalnu situaciju nije konačno misaono i doživljajno iskustvo Jovana Sterije Popovića. Tragično obojena svest o prolaznosti istovremeno je i potvrda da će i sva zla i gnusobe ovog sveta, takođe, nestati, a smislenost egzistencije čovek može da ostvari u radu i satisfakciju može da dobije od svog dela: „Tvrdo uveren u efikasnost prosvete i vaspitanja, Sterija u svojim mirnim, dostojanstveno isklesanim stihovima mudrački podstiče ljude da se otresu sebičnosti i da postanu altruistički nastrojeni. [...] Komediograf upućuje svoje savremenike da iskreno pokušaju privođenje u delo principa pravičnosti i slobode, jer samo tako će doći do nevarljive sreće" (Isto, 277). Autorka precizno formuliše Sterijine napore da utiče i modeluje duhovne horizonte svog vremena. Ističući da je podjednako i u svojim komedijama i stihovima Sterija dosegao misaono zrenje lucidnog suočavanja sa egzistencijalnim iskustvom koji je rezultirao rezignacijom, specifičnom za Steriju, u naporu da osmisli stabilan i nepotkupljiv vrednosni sistem Sterija je jedan od duhovnih heroja Ksenije Atanasijević. Rezimirajući svoje uvide o Sterijinom

stvaralaštvu, pronicući u suštinu njegove komike, filozofkinja njegov komediografski postupak stavlja u red Servantesa [Miguel de Cervantes], Molijera [Molière], Svifta [Jonathan Swift] i Gogolja [Никола́й Го́голь], „koji su izlivali svoja sumorna i pesimistička shvatanja o životu i ljudima u delima što plastično i uočljivo otiskavaju moralnu i duhovnu niskost ljudskog društva, i baš time izazivaju smeh gledalaca i slušalaca“ (Isto).

Čini se da nijednog pesnika Ksenija Atanasijević nije poletnije i strasnije portretisala nego Đuru Jakšića, jedinog pesnika romantizma koji je, prema njenom mišljenju, imao jasno izraženo gledište na vrednost života. Uvidevši da je Jakšićevo pesništvo nerazlučivo vezano i duboko uslovljeno njegovim životnim iskustvom i temperamentom, interpretacija Ksenije Atanasijević ukrišta biografski pristup i produbljenu analiza pesnikovih misaonih koncepcija. Istaknuvši srodnost sa Njegošem i Sterijom, ali i Leopardijem [Giacomo Leopardi], Bajronom [George Gordon Byron] i De Vinjijem [Alfred de Vigny], Ksenija Atanasijević se koncentrisala na osobenost Jakšićevog pesimizma koji je označila kao „aktivistički pesimizam“ (Atanasijević, 2006ć: 279). Pored „gorkog taloga iskustva“, u Jakšićevom poetskom svetu ima mesta za sreću i oduševljenje.⁴ Ne rezignirano prepuštanje životnim nedaćama, nego borben stav, rasplamsavanje neugaslog nemira nakon svakog životnog loma, pesimizam koji je „dobio sugestivan, snažan i nezaboravan izražaj u raskošno zvučnim i često pobednički razlivenim stihovima ovog pesnika, čija su osećanja, skoro uvek, bila zasićena intenzivnošću“ (Isto, 281–282). Jedinствен u svom zanosu pogled Ksenije Atanasijević na Jakšićevu poeziju istovremeno osvetljava psihološki profil i njegove pesničke reperkusije i filozofske koncepcije pesnika „slikarskog oka“ (jednom sintagmom se uspostavlja korelacija u stvaralaštvu Đure Jakšića), podstičući nas da dovodimo u pitanje sve prividne prozirnosti poetske baštine.

Posebno aktuelnom studijom Ksenije Atanasijević o poetским baštinicima pesimističke orijentacije čini se „O stoicizmu Milana Rakića“ jer još uvek nije stavljena tačka na diskusiju o

⁴ Uvidi Ksenije Atanasijević korespondiraju sa kasnijim uvidima Dragiše Živkovića koji je, tumačeći Jakšićevu poeziju prevashodno u bašlarovskom ključu, istakao motiv prometejstva čiji je kompleks srodan konotacijama „aktivističkog pesimizma“ (upor. Živković 1994).

suštini i vidovima Rakićevog pesništva, odnosno njegovih misaonih preokupacija i značajan je doprinos osvetljavanju geneze i stvaranju legende o Rakićevm pesimizmu.⁵ Na tragu Skerlićevog uvida o filozofskoj pozadini Rakićevog pesimizma, koju pomenuti kritičar nije opširnije razvijao i kontekstualizovao, Ksenija Atanasijević, ne svodeći Rakićev misaoni svet na jednoznačnost, ukazuje na stoicistički predložak njegove dominantne filozofeme: „Probranim iskorišćavanjem životnih darova, dok ona ne iščeznu, i muškom pomirenošću sa sudbinskim neizbežnostima, Rakićeva opredeljenost upadljivo podseća na držanje starih stoičara, koji ni u praksi nisu izneveravali svoj turobni kategorički imperativ: *Anéhou kaì apéhou, sustine et abstine.*“ (Atanasijević, 2006d: 290). Razvijajući ovu osnovnu tezu o Rakićevom mislilaštvu, Ksenija Atanasijević je istakla da je pesnikova doktrina o trpljenju besprekorno estetski stilizovana (u estetičkoj vizuri Ksenije Atanasijević poetski oblik je uvek izraz egzistencijalnog stanja), te da je njegova pozicija u sagledavanju pesimističke egzistencije bila umetnička, a ne mistička i ezoterijska. Autorka ukazuje na sličnost Rakićeve i De Vinjijeve stoičke orijentacije, a obojicu dovodi u okružje Epikteta, Seneke i Marka Aurelija. Ostvetljavajući i analizirajući filozofsku pozadinu Rakićeve poezije, Rakićev stoicizam kao njegov konačni stav, Ksenija Atanasijević ipak nije zatvorila Rakićevu poeziju u okvire jedne doktrine: „Ali zato što je bio istinski pesnik, jedan od onih čije stvaranje doprinosi povećanju umetničke vrednosti, on je mogao nagovestiti i nesumnjivost da stoicizam nije bez ostatka nakvasio i prožeo njegovu duhovnost, i da su, u prkos maksimi „podnesi i odreci se“, u njemu preostala, u svoj živosti i toplini, mnoga nezadovoljena nadanja i neostvorena pregnuća“ (Isto, 293). U svom kritičko-esejističkom osvrtu na Rakićevo pesništvo, Ksenija Atanasijević kao interpretatorka sa sluhom za poetske-emotivne pukotine u filozofskim koncepcijama, čime je izbegla zamku da svoju interpretativnu strategiju svede na jednoznačje, a promišljanom pesništvu oduzme misaono i emotivno višeglasje.

Na pesničkoj mapi moderne Sima Pandurović je za Kseniju Atanasijević pesnik koji je najsmelije odstupio od ranijih puteva

⁵ Novija čitanja Rakićeve poezije u ključu filozofskog podteksta komuniciraju sa uvidima K. Atanasijević (vid. Bošković 2007).

naše poezije. Pandurović je u svim aspektima za filozofkinju izraziti pesnik moderniteta, a njegovo poetičko sidrište nalazi u emotivnom zasićenju prelomljenom kroz dramu njegovog intelektualnog razrešavanja i izrazitoj sklonosti ka pesimističkom refleksu na spoljne utiske. Centralni problem Pandurovićevog pesništva je problem smrti i groba, i Atanasijević svoju tezu potkrepljuje motivskom analizom stihova, nijansirajući različite manifestacije ovog centralnog problema. Pandurovićevo prevazilaženje pesimističkih pozicija je označila kao „transcedentni optimizam“. Sa darom sintetičkog prikaza pesničkog profila jezgrovitim potezima, Atanasijević je „satrepetno“ Pandurovićeovu poeziju visoko vrednovala, uočavajući i ističući kontradiktornosti kojom obiluje iskustvo modernosti: „Kompleksnost Pandurovićevog stvaralaštva je izvanredna; u njemu ima crnih otkrića, zatalasanih bolova, olovnih depresija, želja da se pobunom dođe do boljega, čudesnih egzaltacija i dodirivanje transcendentnih i mističkih oblasti, ali i neizlečivih senzualističkih zatrovanosti; uz to stihovi našeg pesnika sadrže mnogo prozračnosti, obojenosti, simbolike i zatalasanosti“ (Atanasijević, 2006dž: 314). Atanasijevićeva čini i polemički osvrt na stav kritike da je Pandurovićev pesimizam uvozna roba i proizvod dekadentizma: „Rđavo je tvrđeno da je pesimizam Pandurovićev postao po ugledu na francuske dekadente. Osnovan na ličnim prekrhanim ekstazama i neprebolelim gorčinama, prekaljen i iskristalisan u jedno lično stanovište o svetu, pesimizam Pandurovićev nema, kao što se to mislilo, ničega istorodnog sa artificialnim usiljenostima Šarla Bodlera koji je, iako neosporno veliki pesnik, svesno išao na to da zaprepašćuje svet.“ (Isto, 307). Dalje razvijajući paralelu na principu kontrasta između našeg i francuskog simboliste (jedini doticaj autorka vidi u hipertrofiji mirisa kod obojice), Atanasijević Bodleru [Charles Baudelaire] odriče autentičnost emocionalnog doživljaja i njegove poetske ekspresije što je, svakako, sporno mesto njenog promišljanja uspostavljene poetičke paralele. Iako interpretacije Ksenije Atanasijević u prvom planu otkrivaju njeno prevashodno interesovanje za plan sadržine, ona nije pravila dihotomiju između sadržine i forme. „Zamereno je da pesnikovi stihovi ne teku sasvim glatko, i da sadrže dosta stranih reči. Međutim pri tome je zaboravljeno da se ne može tražiti suviše velike lakoće ekspresije teško sadržajnih motiva, jer je ona najčešće nerazdvojna od površnosti osećanja“ (Isto,

314), beleži autorka povodom nesuglasica oko Pandurovićevog poetskog izraza, stvaralački pristupajući i razumevajući poetski jezik u dosluhu sa avangardnim poetikama.

Portreti pisaca i spisateljica su izdvojeni kao poseban esejiški krug Ksenije Atanasijević. Ovom krugu pripadaju autorkini eseji o kritičarima Ljubomiru Nediću i Jovanu Skerliću, piscima Stevanu Lukoviću, Vladislavu Petkoviću Disu i Velimiru Rajiću. Takođe, ovom krugu pripadaju i autorkini tekstovi o Danici Marković, Milici Janković, Julki Hlapec Đorđević, Jovanki Hrvčanin, Zori Topalović i Milici Kostić Selem. Ovi tekstovi ne ispisuju samo stvaralački portret pojedinih autora i autoki, već se njihovom ciklizacijom formira narativ o stvaralačkom senzibilitetu i poetičkim stozherima čitave modernističke generacije, kao i narativ o modernoj srpskoj književnoj kulturi (formiranje moderne književne kritike i paradigmatične kritičarske figure, estetički obrt, veliki kritičarski mitovi, poput mita o iskrenosti, izdavačke prilike i politike itd.).

Atanasijević je pažljivo pratila žensku književnu scenu i aktivno učestvovala i u izgradnji feminističkog književnokritičkog diskursa na srpskoj/jugoslovenskoj književnoj sceni. Važno je imati na umu da autorka objavljuje u intelektualnoj klimi u kojoj je podrška ženama bila uskraćivana na mnogim planovima. O tome je i sama pisala jednom prilikom: „Ali što su ti uspesi izvesno krupni, i što žena kod nas ima svakoga dana sve presudniju i blagotvorniju ulogu u dizanju kulturnog i etičkog nivoa našeg društva, ima daleko više da se pripiše ženinim sposobnostima i njenoj savjesnosti i istrajnosti u radu, nego potpori koja joj je ukazivana, da je podrži i pomogne“ (Atanasijević, 2008a: 46). Atanasijević je pisala u vreme kada su žene tek osvajale autorske pozicije u institucionalnom smislu i kada su tek počinjale da formiraju sopstvenu interpretativnu zajednicu. Stoga su njeni eseji dragoceni prilozi ovim procesima. Autorka revolucionarnu tezu u vezi sa ženskom književnošću nije postavila pišući o samim autorkama, već pišući [Henrik Ibsen] u eseju antologijske vrednosti. Za razumevanje radikalnosti njene intervencije važan je *ibzenološki* kontekst sa kojim polemiše.

Naime, tokom treće decenije prošlog veka recepcija dramskog opusa Henrika Ibzena biva razgranatija i složenija u odnosu na kraj 19. veka i početak 20. veka kada počinje prevođenje i izvođenje njegovih komada na pozornicama srpskih pozorišta.

Interpretativnom raslojavanju i umnožavanju doprineli su političko-društveni činoci, ideološke matrice i poetičke konstelacije koje su bile otvorenije za dijalog sa norveškim dramatičarem u odnosu na prethodni period. I u srpskoj/jugoslovenskoj javnosti, poput evropske, bila je otvorena debata da li je Ibzen feminista ili antifeminista. Recepcija Henrika Ibzena u feminističkoj kontrajavnosti u međuratnom periodu može se pratiti u dva smera. Sa jedne strane su ogledi i natpisi u periodičnim publikacijama, a sa druge strane su dela koja intertekstualno komuniciraju sa Ibzenovim stvaralaštvom. U feminističkoj interpretativnoj zajednici Ibzen postaje jedan od ključnih oznaka (samo)svesti i smene feminističkih paradigmi na ovim prostorima. Časopisi u kojima su ogledi objavljeni, autorke i žanrovske konture smeštaju Ibzena na poziciju težišnog stuba feminitičkog diskursa i stvaralačkih projekata. Međutim, do obimnog, slojevitog i analitički produbljenog oglada Ksenije Atanasijević o Ibzenovom feminizmu o toj temi su samo u *Ženskom pokretu* objavljena dva kratka članka. Međutim, Atanasijević svoj ogled objavljuje u *Letopisu Matice srpske* i to je prvi put da je afirmativno o Ibzenovom feminizmu pisano van feminističke štampe.

Značaj oglada „Ibzenova shvatanja žene“ ne oglada se samo u autorkinom ubedljivom, analitički prodornom dokazivanju Ibzenove bliskosti sa feminističkim idejama, naročito u kontekstu njegovih moralističkih nazora. Posredi je još jedan izuzetno važan teorijski gest, odnosno teza koja je implicitno upisana u ogledu Ksenije Atanasijević. Patrijarhalni, odnosno antifeministički i „univerzalistički“ pristup obeležio je recepciju naročito Ibzenove Nore tokom dvadesetog veka i ta dva recepcijska i interpretativna toka uokvirivala su i pisanje o *Lutkinjoj kući* u srpskoj/jugoslovenskoj periodici između dva rata. Nora je, sa jedne strane, predstavljana kao lakomisljena, detinjasta, frivolna, iracionalna, abnormalna, histerična, hirovita i sujetna žena. Besmrtna Nora je Nora iz prva dva čina, a Nora koja racionalno i hladno analizira svoju bračnu situaciju je psihološki neuverljiva. Sa druge strane, Ibzen se nastojao spasiti od feminizma isticanjem da *Lutkina kuća* nema nikakve veze sa „ženskim pitanjem“, da je reč o univerzalnim problemima. Povodom *Lutkine kuće* Ksenija Atanasijević piše sledeće:

Domom lutke Ibzen je dokazao da je razumeo suštinu pitanja o oslobođenju žene do poslednjih psiholoških

tananosti. Ova drama, teška od sadržine, iznosi evoluciju jedne žene od, prvo očeve, a zatim muževljeve lutke, do svesnoga bića što samostalno želi da reši ozbiljne životne probleme, od kojih je ranije bila zaklonjena. Kukavno obmanuta u svome grozničavome iščekivanju čuda što će nju i njenoga muža sjediniti u suverenome razumevanju, ona ima odlučne hrabrosti da poseče u korenu neistinu svoga braka, i da ostavi čoveka koji joj je postao tuđ, i troje dece što je sa njime imala. [...] Kreacija Nore koja je otišla da se posveti svetoj i najprečoj dužnosti prema sebi, kada je došla do saznanja da ne sme primiti ni za koga odgovornost dok prethodno ne formira sebe, najnepobitnije dokazuje pietet Ibzenov prema borbi žene za dostizanje njenih prava (Atanasijević, 2008b: 109).

Džoun Templton [Joan Templeton] valjano komentariše da je „apriorno odbacivanje ženskog pitanja kao teme *Lutkine kuće* izraz džentlmenskog zazora, odbijanje da se prizna neprijatna realnost. [...] U Ibzenovom svezremenom svetu Svečoveka, pitanje roda može biti samo zamarajuća upadica“ (Templeton, 1989: 29). Templton je istakla interpretativnu začkoljicu koja leži u osnovi „univerzalističkog pristupa“ Nori, a koja je u svojoj biti motivisana patrijarhalnim svetonazorom: (a) s obzirom na to da prava umetnost ne može biti o feminizmu i s obzirom na to da je *Lutkina kuća* prava umetnost, onda *Lutkina kuća* ne može biti o feminizmu; (b) ženska prava su nepodesna za temu tragedije ili poezije jer su nedovoljna da bi bila univerzalizovana, odnosno da bi predstavljala ljudsko iskustvo uopšte (Isto, 31). Svojim ogledom Ksenija Atanasijević obara ove teze – prava umetnost može biti o feminizmu, odnosno žensko iskustvo može biti narativ (velike) umetnosti. Ovaj autorkin stav izrečen je u trenutku kada se ženskoj književnosti osporavala moć reprezentacije i kada se ona projekatski marginalizovala i getoizovala.⁶ Njeni eseji predstavljaju

⁶ Kao ilustrativan primer mogu da posluže kritičke izjave Jovana Skerlića i Branka Mašića koje, iako izrečene početkom prošlog veka, imaju određujući status u kontekstu recepcije i vrednovanja ženske književnosti. Skerlić je zamerio autorkama introspekciju i tematizovanje sopstvenih identitetskih pitanja, odričući ima reprezentativnu moć: „Žene isključivo govore o sebi i ne mogu da izađu iz sebe. Po svom zlom socijalnom položaju žene su odgurnute iz života, ili odbačene na ivicu života, zatvorene u sebe, primorane da žive samo svojim sentimentalnim životom, i tako zazidane u

povlašćeno mesto artikulacije feminističke kritike književnosti, te Kseniju Atanasijević danas možemo posmatrati kao jednu od utemeljiteljki feminističkog književnokritičkog diskursa.

Eseji o spisateljicama, odnosno njihovi portreti na planu interpretativnih postupaka i jezičko-stilskog izraza korespondiraju autorkinoj celokupnoj esejistici o književnosti. Atanasijević je i u slučaju spisateljica nastojala da što svestranije osvetli njihov lik i životno iskustvo, te da predoči ključne poetičke karakteristike, prožimajući ih sopstvenim refleksijama o različitim, književnim i vanknjiževnim, problemima. Naročito će podsticajno pisati o procesu čitalačkog suošćavanja sa pripovednim svetom Milice Janković (v. Atanasijević, 2008c), o prozaidama Desanke Maksimović i njihovoj bliskosti sa Tagorinim *Gradinarom* (v. Atanasijević, 2008č), o pesničkoj doktrinarnoj svesnosti Danice Marković (v. Atanasijević, 2008ć) ili melanholiji Jovanke Hrvaćanin (v. Atanasijević, 1939b). Povodom pesničke zbirke *Večite čežnje* Jele Spiridonović Savić Atanasijević će takođe varirati stav da feminističke teme jesu reprezentativne i estetski relevantne: „Sa čudesnim razumevanjem pesnikinja daje kob usedelice, devojke-matere, preljubnice i bludnice [...], i najzad osnovnu i neminovnu zajednicu između žene i čoveka. Kad peva ženu, G-đa Spiridonović stvara najneprolaznije strofe (Atanasijević, 1927b: 212). Atanasijević daje prednost ciklusu *Tragedija žene* u odnosu na poemu *Pergamneti* u kojoj je Spiridonović Savić načinila otklon od feminističke paradigme svog stvaralaštva, približavajući se pesničkoj liniji religiozne provenijencije.

Esej „Pesnikinja Milica Kostić Selem“ izuzetan je stvaralački portret ove danas uglavnom skrajnute pesnikinje, međutim, pesnikinje koja zavređuje intenzivnu čitalačku i istraživačku pažnju. Atanasijević je napisala esej vanrednih analitičkih i imaginativnih kvaliteta. Milica Kostić Selem je za nju najtalentovanija i najizgrađenija pesnikinja i njenom poetskom svetu i senzibilitetu saobrazila je sopstveni esejistički diskurs. Autorka je sa nenametljivom akribičnošću predstavila pesnički opus Milice Kostić: prirodu i

sebe ne mogu da vide druge predmete i interese. I zato kada pišu, pričaju samo povesti svojih duša, daju svoje intimne ispovesti“ (Skerlić, 1913: 390). Branko Mašić je, pišući afirmativno o romanu prvencu Milice Janković, u „Predgovoru“ primetio da je reč, s obzirom na to da je roman napisala žena, o knjizi koja „je za nas – knjiga iz drugog sveta“ (Mašić, 1918: 5).

genezu socijalnih elemenata, dramatičan raspon erotskog iskustva, razrešenje konflikta između revolta na boga i hrišćanske ljubavi, „jezivo nepresušnu“ nastrojenost za patnju poetske junakinje, te njeno lucidno suočavanje sa zlom i nemerljivim bolom i njihove protejske poetske transpozicije. Nijansirajući pesnički lik Milice Kostić Selem, autorka je mapirala poetičke ishode ženskog pesničkog stvaralaštva i svaki ogled o pesništvu Milice Kostić Selem trebalo bi da računa na uvide i vrednosne ocene Ksenije Atanasijević:

„Dok je poezija Danice Marković privlačna izvesnom patetičnom zatalasanošću, dok nad pesništvom Jele Spiridonović-Savić, kao budni čuvari, bdiju spiritualizirane i mistične težnje, a dok pesme Desanke Maksimović popularno odjekuju čisto ženskom liričnošću i skladom, – Milica Kostić Selem ostaje osamljena sa svojom turobnom impozantnošću. Njene pesme neće razgaljivati, nego će udubljivati, neće buditi herojska, nego sveobuhvatno humana osećanja, neće prebacivati, utehe radi, ni na kakv transcendentni plan, nego će svojim stihovima, zbijenim kao zrnelje zasićeno zreloga grozda, ukazivati na sav okršaj i beznadežnost iskustvenosti“ (Atanasijević, 1939c: xiv).⁷

Povodom eseja o spisateljicama naročito je važno istaći politiku mesta objavljivanja. Naime, Ksenija Atanasijević nije eseje o autorkama objavljivala u feminističkoj periodici, već u reprezentativnim časopisima epohe. Taj gest je bio izuzetno važan u procesima afirmacije stvaralaštva žena i razobručavanju recepcijskih barijera. Ovo je značajno naročito u slučaju stvaralaštva Julke Hlapec Đorđević, jedne od najradikalnijih srpskih (jugoslovenskih) feministkinja. Ksenija Atanasijević redovno prati i piše kritičko-esejističke tekstove o knjigama Julke Hlapec Đorđević koje objavljuje u *Srpskom književnom glasniku*. Radikalni feministički diskurs prodiere u ovaj časopis zahvaljujući upravo Kseniji Atanasijević. U ogledima „Dr Julka Hlapec-Đorđević: *Sudbina žene*“ (1930), „Dr Julka Hlapec-Đorđević, *Jedno dopisivanje*“ (1932), „Feminističko delo g-đe dr Hlapec Đorđević“ (1936) Atanasijević afirmiše

⁷ Milica Kostić Selem je veliki broj pesama posvetila Kseniji Atanasijević. Predmet posebnog istraživanja mogli bi da budu ne samo prijateljski, već i njihovi stvaralački kontakti, odnosno intertekstualne veze između pesništva Milice Kostić Selem i filozofije Ksenije Atanasijević.

koleginicu i predstavlja je kao najznačajniju teoretičarku feminizma kod nas (v. Atanasijević, 2008d, 2008dž, 200đ). Temeljno i pregledno predstavljajući njeno delo, odnosno „slobodoumnu ideologiju feminizma“, njeno pouzdano i podsticajno rešavanje etičkih i seksualnih pitanja, posebno naglašavajući naučne temelje na kojima je postavljeno, Atanasijević istovremeno visoko vrednuje i njen teorijski diskurs, vanrednu erudiciju i aktivističku borbenost. O romanu *Jedno dopisivanje*, o kom se razvila polemika čak i u feminističkoj kontrajavnosti zbog njegove radikalnosti, Ksenija Atanasijević je pisala afirmativno, kongenijalno ga razumevajući. Takođe, prikazujući roman *Jedno dopisivanje*, najznačajniji srpski/jugoslovenski feministički međuratni roman, Atanasijević pruža interpretativnu matricu koja će biti reaktuelizovana tek u savremenim ginokritičkim i feminističkim istraživanjima: (auto) biografska potka, feminističke ideologeme, etička problematika, te esejizam kao stvaralački postupak. Oglеди posvećeni naučnom i književnom stvaranju Julke Hlapec Đorđević odražavaju profesionalni i prijateljski susret i dijalog dve izuzetne intelektualke, te osvedočavaju da bi svaka etika feminizma trebalo da bude utemeljena i na solidarnosti i međusobnoj podršci koje su ove dve žene jedna drugoj nesebično pružale.

Pregled kritičko-esejističkih interpretacija raskrsljuje širinu i raznovrsnost interesovanja Ksenije Atanasijević i pruža uvid u mnogostrukost njenog pristupa književnosti. Komparativistički pristup, filozofske, antropološke i kulturološke analize, impresionistička kovibracija sa književnim delom i autorefleksivnost, pozitivistička rešenja u sprezi sa analitičkim sagledavanjem semantizacije forme, kao i tematska kritika čine autorkin rad višeslojnim, a njene uvide polodotvornim za konstruktivan, bilo afirmativan bilo polemički, dijalog u savremenom promišljanju književnog nasleđa. Kritičko-esejističke interpretacije Ksenije Atanasijević provociraju čitanja srpskog književnog i književnokritičkog nasleđa u ključu „reaktuelizujuće recepcije“. Na kraju valja istaći još jednom važnu osobenost autorkinog književnokritičkog i esejističkog diskursa, njegovu obeležnost onim što Marko Juvan naziva *naučno sublimno*, što karakteriše delo pisca koji se izražava u specifičnom književnonaučnom žanru i

svoj predmet, prema tome, ne samo što opaža, analizira i opisuje, nego u dijalogu sa književnim tekstovima i drugim

oblicima kulturnih procesa traži odgovore na pitanja koja ga u njegovom životnom svetu pogađaju kao biće [...]. Ne interesuje ga samo mimesis, tautološko stvaranje modela za razumevanje datog, već i poiesis, učestvovanje u stvaranju novog znanja u dijalogu sa drugošću, upisano u čitane tekstove, širenje varijantnosti, potencijalnosti značenja, kao i za oblikovanje osetljivosti za virtuelnu i nepredvidljivu imaginativnost (Juvan, 2011: 10).

Upravo ličnost Ksenije Atanasijević, *ja* koje progovara u esejima, intelektualno raskošna i retorički ubedljiva subjektivnost, subjektivnost koja nije odbacila orodnjeno iskustvo sveta i koja je različite probleme svoje epohe promišljala u punom misaonom i emotivnom naponu, hrabro i beskompromisno, predstavlja simbolički kapital i njenih eseja o književnosti.

IZVORI – PRIMARNA LITERATURA

- Atanasijević, Ksenija. 2008č. Danica Marković, u: Vuletić, Ljiljana (ur.). Atanasijević, Ksenija. *Etika feminizma*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Atanasijević, Ksenija. 2008dž. Dr Julka Hlapec–Đorđević, Jedno dopisivanje, u: Vuletić, Ljiljana (ur.). Atanasijević, Ksenija. *Etika feminizma*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Atanasijević, Ksenija. 2008d. Dr Julka Hlapec–Đorđević: Sudbina žene, Kriza seksualne etike, u: Vuletić, Ljiljana (ur.). Atanasijević, Ksenija. *Etika feminizma*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Atanasijević, Ksenija. 2006dž. Emocionalnost i misaonost u poeziji Sime Pandurovića, u: Marić, Ilija (ur.). Ksenija Atanasijević. *Srpski mislioci*. Beograd: Plato.
- Atanasijević, Ksenija. 2008đ. Feminističko delo g-đe dr Hlapec–Đorđević, u: Vuletić, Ljiljana (ur.). Atanasijević, Ksenija. *Etika feminizma*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Atanasijević, Ksenija. 2008b. Ibenova shvatanja žene, u: Vuletić, Ljiljana (ur.). Atanasijević, Ksenija. *Etika feminizma*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Atanasijević, Ksenija. 2006v. Jedan pogled na Njagoševo mislilaštvo, u: Marić, Ilija (ur.). Ksenija Atanasijević. *Srpski mislioci*. Beograd: Plato.
- Atanasijević, Ksenija. 1938. Jedan romanisrani dokument starog Beograda. *Srpski književni glasnik* LV (2) 1935–1936.
- Atanasijević, Ksenija. 1939a. Jedna fenomenalna zbirka pesama. *Pravda* 1269 (31. 12) 10.
- Atanasijević, Ksenija. 1927b. Jela Spiridonović-Savić: *Večite čežnje*. Srpski književni glasnik, XX (3) 231–233.
- Atanasijević, Ksenija. 1927a. Momčilo Nastasijević: Iz tamnog vilajeta. *Misao*, 9 (23) 173–174.
- Atanasijević, Ksenija. 2006a. Naše nove filozofske orijentacije, u: Marić, Ilija (ur.). Ksenija Atanasijević. *Srpski mislioci*. Beograd: Plato.
- Atanasijević, Ksenija. 2006d. O stoicizmu Milana Rakića, u u: Marić, Ilija (ur.). Ksenija Atanasijević. *Srpski mislioci*. Beograd: Plato.
- Atanasijević, Ksenija. 1939b. Pesme Jovanke Hrvčanin. *Pravda* 12416 (19. 11) 15.
- Atanasijević, Ksenija. 1939c. Pesnikinja Milica Kostić Selem, u: Kostić, Selem. *Sama pod suncem*. Beograd: Izdanje autora.
- Atanasijević, Ksenija. 1934. Povodom prevoda na srpski Kročeeve „Estetike“. *Srpski književni glasnik* XLIII (6) 451–457.
- Atanasijević, Ksenija. 2008č. Poezija u prozi Desanke Maksimović, u: Vuletić, Ljiljana (ur.). Atanasijević, Ksenija. *Etika feminizma*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.

- Atanasijević, Ksenija. 2006č. Pogled na svet Đure Jakšića, u: Marić, Ilija (ur.). Ksenija Atanasijević. *Srpski mislioci*. Beograd: Plato.
- Atanasijević, Ksenija. 2008a. Položaj žene u našem javnom životu, u: Vuletić, Ljiljana (ur.). Atanasijević, Ksenija. *Etika feminizma*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Atanasijević, Ksenija. 2008c. Razmatranja povodom smrti Milice Janković, u: Vuletić, Ljiljana (ur.). Atanasijević, Ksenija. *Etika feminizma*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Atanasijević, Ksenija. 2006č. Shvatanja o svetu i životu Jovana Sterije Popovića, u: Marić, Ilija (ur.). Ksenija Atanasijević. *Srpski mislioci*. Beograd: Plato.

LITERATURA

- Bošković, Aleksandar. 2007. „Iskrena pesma“ ili epikurejstvo Milana Rakića, u: Petković, Novica (ur.). *Milan Rakić i moderno pesništvo*. Beograd: Institut za književnost i umetnost
- Juvan, Marko. 2011. *Književna teorija u rekonstrukciji*. Beograd: Službeni glasnik.
- Koh, Magdalena 2015. Majstorice mišljenja. Srpski feministički esej u međuratnom periodu. *Književna istorija*, 47 (157) 209–232.
- Marić, Ilija. 2006. Ksenija Atanasijević i srpskim filozofima, u: Marić, Ilija (ur.). Ksenija Atanasijević. *Srpski mislioci*. Beograd: Plato.
- Mašić, Branko. 1918. „Milica Janković“ (predgovor), u: Janković, Milica. *Pre sreće*. Zagreb: Književni jug.
- Palavestra, Predrag. 2008. *Istorija srpske književne kritike*. Novi Sad: Matica srpska.
- Petrović, Ružica. 2006. *Filozofija utehe Ksenije Atanasijević*. Beograd: Pešić i sinovi, Beograd.
- Radulović, Milan. 1995. Kulturološka kritika u srpskoj književnosti, u: Radulović, Milan (ur.). *Kritička misao filozofa i naučnika: izabrani kritički radovi*. Novi Sad: Matica srpska, Beograd: Institut za književnost i umetnost.
- Skerlić, Jovan. 1913. Dve ženske knjige. *Srpski književni glasnik*, 13 (5) 379–391.
- Živković, Dragiša. 1994. *Evropski okviri srpske književnosti III*. Beograd: Prosveta.

Žarka Svirčev

**SERBIAN LITERATURE IN THE
CRITICAL-ESSAYISTIC
INTERPRETATION OF KSENIJA
ATANASIJEVIĆ**

Abstract

This paper aims to reassess, with the intention to deepen and innovate, the current views on Ksenija Atanasijević's essays about Serbian literature. I will discuss her theoretical-methodological points of departure, conceptual solutions, interpretative conclusions and stylistic features of the selected body of

works. Special research attention is directed towards analyses of the tradition of reflexive poetry from philosophical positions and her affirmation of women's creative practice. Atanasijević's essays on women writers are particularly important, because her engagement in the promotion of women's literature coincided with the formation and promotion of feminist critical discourse in the Kingdom of SHS/Yugoslavia, and I will emphasize her positions and contributions in that process.

Keywords: Ksenija Atanasijević, essay, Serbian literature, reflexive poetry, feminism.